

ДИСКУСИЈЕ
DISCUSSION

Миле Бјелајац

Улога уџбеника у епохама
националне интеграције XIX и
почетком XX века код Срба

Поводом чланка Наума Кајчева „Драга отаџбино, како си лепа”: националне идентификације и представе о Македонији стваране посредством уџбеника књижевности у Бугарској и Србији (1878–1912), Годишњак за друштвену историју, св. 2–3/1997.

Занимљив и вредан текст колеге Наума Кајчева који се појавио на страницама „Годишњака за друштвену историју” отвара једно ново поље за сагледавање историје просвете, просветне политике како у функцији модернизације балканског простора тако и у функцији националних интеграција и остваривања геополитичких циљева. Аутор покушава да мери степен социјализације (националног предзнака) помоћу једног сегмента школског васпитања на нивоу основних и средњих школа – учења писмености и књижевности. Такође покушава да уочи корелацију између националнополитичких програма влада у Србији и Бугарској и представе о националном у процесу наставе књижевности.

Писац је дуже времена претходно истраживао виђење Македоније у српским и бугарским уџбеницима за наставу историје (1878–1912). У оба случаја он упознаје своје читаоце са фондом уџбеника једног и другог предмета сачуваног у београдским архивима, музејима и библиотекама, који је пажљиво анализирао током својих студијских боравака у Југославији. Тиме се отвара могућност да се крене истим трагом и примене нпр. неке нове аналитичке методе у обради садржаја него што је то дозвољавао обим једног чланка.

Чланак је на нас деловао подстицајно у више смерова. Прва мисао већ након првих прочитаних редова била је везана за теоријски приступ у дефинисању домета анализираних уџбеника на конкретном историјском простору Балкана.

„Значај уџбеника у саздавању оних представа и нагласака који у околностима новог времена стварају од човека грађанина, а од етноса или територијално-политичке заједнице – нацију, може се већ сматрати општепознатим. Није, зато, ни потребно изнова доказивати тврдњу, да постоји мноштво извора социјализације у модерном (! – М. Б.) друштву, али ниједан од њих не може се упоредити са уџбеницима и њиховом способношћу да преносе унифицирану, одобрену, чак и официјелну верзију онога, у шта млади треба да верују.” Ово одређење значаја уџбеника у односу на друге факторе социјализације, извучено на основи њиховог истраживања у Британији, Немачкој и САД¹ аутор у потпуности прихвата као полазну основу за своје истраживање. Такође прихвата идеју коју је на велика врата својим радовима изложио Чарлс Јелавић о важности наставе из језика и књижевности за формирање национализма, а не само ономе што је у програмима из историје и географије. Кајчев не експлицира, али претходном цитату можемо придодати чврсто уверење Јелавића „да нису школе по себи, већ њихови програми били базични за развој српског национализма”.² Полазне претпоставке рада биће као верификоване поновљене и у закључним разматрањима: „У обе државе уџбеник књижевности јавља се као важан инструмент социјализације будућих грађана, кључни ‘канал’ распрострањања вредности, представа и осећаја од којих се нација састоји (с. 177).”

Да не бисмо били погрешно схваћени у нашем даљем излагању, сматрамо да је умесно поновити да смо од оних историчара који сматрају да су сви састојци прошлости легитиман предмет истраживања. Што веће богатство обима и садржајности, то веће духовно богатство и ослобађање личности од оних других облика историјске свести. Дакле, учачавање важности образовања у формирању националне свести или национализма је несумњиво, но да ли смо из горњих методолошких претпоставки на добром путу да одредимо праву (сраз)меру заслуга појединих фактора социјализације у конкретном историјском времену на конкретном простору?

Једно од првих питања које се намеће када је о дефинисању контекста реч јесте да ли су у испитиваном случају модерна друштва већ од 1878. године (па и раније, у време првих уџбеника који се помињу).

На другом месту је питање сегмента који је у обе популације захваћен основним, средњим, па чак и високим образовањем. Ко, дакле, формира оне остале? И Јелавић посредно наслућује проблем када по годинама прати број школа и ученика/студената у Србији и Хрватској, ценећи да је у годинама пред први светски рат мање од 50 посто школског узраста било обухваћено наставом. Подаци за саму Србију су још нижи.³ Упркос хтењима да се намакну средства и свуда подигну школе, њихово одсуство обеснажује закон којим је основно образовање у Србији проглашено за обавезно (1882). Стање са школама и неписменосћу је било посебно алармантно у четири округа који су Кнежевини

1 V. Bergham, and H. Schissler (Eds.), *Perceptions of history. International textbook research on Britain, Germany and United states*, Oxford 1987, 141.

2 Charles Jelavich, *South Slav Nationalisms: – Textbooks and Yugoslav Union before 1914*, Ohio State University Press, 1990, s. 34.

3 Ibid, 40.

припојени после рата 1878. године. Војне власти евидентирају у Лесковцу и шире једва 10 посто писмених. Према подацима које даје Трајан Стојановић стање у Србији је било лошије него у Бугарској.⁴

Када се цени домет српских школа у формирању националне свести, па и на конкретном случају Македоније, ваља имати у виду недовољан број и често незадовољавајући квалитет учитељског кадра, који је у почетку био углавном регрутован од Срба „Пречана” на разне начине образованих. Учитељска школа у Србији, која је имала да реши базични проблем, тек се оснива 1870. године. Процес увођења нових, школованих учитеља текао је споро и постепено. Из анализе инспекторских извештаја о настави историје 1870–1882. прозлази да „ниједан наставник није улазио у суштину историјске науке, нити је децу обавештавао о користи и штети историје за живот”. Настава историје се није повезивала са географијом, свест о простору дакле магловита. Ученици су приморавани да уче владарска имена и године напамет. „Овако неосвешћено и механички научно градиво лако се и брзо заборављало.” Критичари оваквог стања указују и на недостатак карата Балкана у учионицама, јединог средства, безкојег предавање националне повеснице „сан на јави”.⁵

Настава језика или књижевности, која је у себе укључивала и моралну поуку, и биологију, и географију и део историје, тражила је од поменутог учитеља још веће квалитете које он често није имао. И опет је решење било диктирање у свеске, тражење да се учи напамет и декламује.

Осим развоја организационе мреже школства, законодавне регулативе, квалитета наставника и инспектора, ваља увек узимати у обзир да је садржина уџбеника била условљена не само политичким заносима свога времена (нпр. југословенство седамдесетих година или брига за угрожену властиту нацију каснијих година, па и извесна национална мегаломанија), већ и развојем саме науке, која се и сама убрзано развијала тих година, где је потискиван романтизам наступајућим позитивизмом, реализмом, социјалним дарвинизмом. Посебно су за све науке овог простора имала огроман значај стручно провођена географска, односно етнографска, истраживања, али чији резултати једва да су стигли да утичу на уџбенике пре 1912. године.

Претходно побројано сугерише сложеност и деликатност чврстог закључивања о степену утицаја образовања, посебно оног основног, на националне осећаје Срба и њихово усаглашавање са националном идеологијом вођа, партија или елита као таквих, односно њихово одношење према другима (суседним народима или иновацијама).

Истражујући друге облике појавности, пре смо склони да корене масовног понашања или темеља националне интеграције у Срба видимо у неким другим чиниоцима социјализације.

И саме читанке које су предмет анализе у раду Наума Кајчева доносе опаску у инструкцијама учитељима да се подразумева да деца знају многа најважнија епска дела о ликовима из српске прошлости. Дакле, блиско нам је мишљење да се базична српска народна свест формирала у периоду последње четвртине

4 Stojanović, Traian, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, Armonk, New York-London, 1994.

5 Галина М. Јањушић, *Историја у школама Србије XIX века* (докторска дисертација) Београд, 1996, 184–186.

XIX века кућним патријархалним васпитањем сељачког света, где мајка, која је увек ту, учи децу првим појмовима о свету, а деца, вазда при руци, или неко од вештих приповедача у селу у дугим вечерима по хиљадити пут препева народни еп. Ту је већина песама које је Вук Караџић само прибележио. Примећено је и у настави да деца боље реагују када се школска знања надовезују на њима већ познато. О том темељу, по коме су некада ђаци процењивали да ли им је учитељ вешт или не, сликовито сведочи у каснијим годинама познати историчар Панта Срећковић:

„Мој механиција код кога сам се ранио био је врло добар човек, па ми је вазда прича о Прилепу, о Краљевићу Марку... Механиција је боље од професора знао где је био конак Марков, где опет конак цара Душана, где Вукашинов, како је Вукашин убио цара Уроша итд. Он то све знао и сва је места очима видео. Те појединости нама није Ђира казивао.”⁶ Вароши и варошице, почевши од великих сеоба са краја XVII и током XVIII века, потом у годинама стварања нове државности имале су становнике изворно из јужних крајева, а понегде су и читава села била насељена пребезима. То су често они извори о српским земљама којих понекад нема ни у самим уџбеницима. Досељавајући се у Србију, Црногорци и Херцеговци доносе своја предања и сећања. Све то чини спознајни круг српске деце и један од темеља социјализације предмодерног времена.

Српска православна црква и православље у најранијем дечијем узрасту имало је такође важну улогу, а за градску децу из бољих слојева позоришне адаптације из националне најчешће средњовековне историје. Ко је због неких разлога остао неписмен у детињству, учио се писмености у војсци.

Спомен на устанке и конкретно познавање терена на коме су се одигравале битке, окршаји или погибије, учешће савременика у ратовима који су вођени у јужној Угарској против Мађара, седамдесетих против Турске или 1885. против Бугарске, имали су велике последице у националној самосвести, јер су последично сви слојеви становништва били захваћени. Да ли су такви потреси чинили више и упечатљивије у односу на неке друге елементе социјализације у српском друштву?

Развојем градова, профилисањем политичког живота, напретком масовних медија, већ оформљене елите, сматрамо, пресудније утичу на формирање матрице националног код Срба. Мада се та елита исказује у малим бројевима, она доминира. Користи у политичким говорима симболику која непогрешиво остварује комуникације и са писменима и са неписменим. Њени актуелни поступци тренутно распаљују страсти са позитивним или негативним набојима. Оштра реч у новинама подиже демонстрације и погромаштво (нпр. 1903. у Загребу), али и противдемонстрације у Београду. С друге стране, политичка историја обилује и срдачним еуфоричним манифестацијама блиских и суседних народа. Овде је, мада, једина негативна константа турска окупација или „турски јарам” или зли Турчин. То ће изискивати писање посебних уџбеника (читанки) за српске школе у Турској. На крају овог малог подсећања на могући сразмер утицаја елита, пресудније су значајни њихов образовани профил, време и место, па и уџбеници на којима су се они васпитавали и сазнања о политичкој клими у којој су се као млади људи формирали.

6 Ibid, 84.

Ако се уџбеник и његов утицај цене у датом времену, понекад је „већи” проблем био у домену којим се баве политичари него његова примена у школи. Јелавић наводи пример како је један уџбеник из Србије изазвао саборско питање у Загребу и иритацију међу посланицима.

Нама у наслеђе, као историјски извор, нису остављена социолошка истраживања резултата образовног процеса тога времена, па ни психолошки тестови вредносних одређивања. У најбољем случају, остале су оцене за репродуковано знање, школске награде за најуспешније, понешто од писмених радова, где се наслућује вредносни систем. Остали су, у политичкој историји описани, масовни покрети, стремљења, пожртвовања, неспоразуми или споразуми с другим народима или са самима собом.⁷

Други утисак који смо стекли читајући рад о уџбеницима из језика и књижевности у Србији и Бугарској и месту „Македоније” у њима односи се на можда недовољно изложен историјски контекст који се ипак даје фрагментарно. Упркос настојању и истраживањима Кајчева у Југославији, овде је можда евидентно сусретање и два различита приступа који постоје у две савремене историографије, бугарској и српској.

Колега Кајчев је после анализе и српских и бугарских уџбеника изложио закључак да уџбеници у обе земље демонстрирају примену различитих пропагандних техника. „Само уз њихову помоћ било је могуће изградити жељени национални идентитет и примаћи Македонију сопственом националном организму. И даље, наводи аутор, код Бугара и Срба се понавља неколико најважнијих топонима, уз опште префуткивање туђег присуства у Македонији. „Код Бугара је незамисливо да описују живот многобројног грчког и муслиманског становништва у Македонији, или да се осврћу на векове када је она била део Византије или Србије.” Неширење историјског контекста задате теме у међународне токове или уже српско-бугарске односе на размеђи два века, што је можда цвелисходно са становишта обима, оставља читаоца у дилеми. Наиме, када каже „само уз њихову помоћ” (мислећи на уџбенике), морамо да се запитамо како је могуће да се ипак не помене пројектовање улоге и пракса Егзархије како у функцији спољне политике Русије тако и бугарске националне интеграције. Повезано с тим је непостојање Пећке патријаршије после 1776. и деловање грчке цркве. Такође, после тачне констатације да уџбеници не прате сукобе на терену у смислу промовисања мржње два народа, већ само у функцији

7 Колико је сложено мерити стварне помаке у вредносном систему који формира образовање може да посведочи писац ових редова учествујући пре седамнаест година у пројекту „Валоризација рада Политичке школе СКХ”. Универзитетски професори из психологије, социјалне психологије, педагогије, историје и политикологије месецима су се трудили у припреми знаних и конструисаних скала за слична истраживања и после свих проведених мерења пре и након годину дана ваљало се ослонити на квантитативну обраду и дати интерпретацију. Резултат је гласио – готово зенемариво. Нешто мало бољи помак остварен је у акумулираним знањима у односу на улазна. Улазна знања из историје и познавања политичког система била су бледа или минорна, што се приписало онштој слабости основних и средњих школа. Све то на репрезентативном узорку од преко хиљаду полазника једногодишњег циклуса. О „успешности и важности” школе остало је много забележних примера из политичког, пригодног говора на седницама и конгресима. Историја је, на другој страни забележила масовно политичко понашање које су упркос свим редовним и политичким школама ипак диктирали и усмеравали масовни медији у годинама кризе и слома Југославије.

нових хероја, мислимо да пропушта да упозори на заиста верификовану функцију револуционарног метода у националном освешћивању.

О обележју „рада” и „пропаганде” које заинтересоване стране проводе и мимо анализираних уџбеника писали су многи савременици са обе стране, српске и бугарске. Пера Тодоровић, један од најспособнијих људи свога времена, у тајном реферату „Српска ствар у Старој Србији”, који је после једномесечног путовања по Старој Србији предао 4. децембра 1898. министру др Владану Ђорђевићу, упоређује инфериорност српске пропаганде у односу на бугарску. Српској замера то што се темељи на инфериорним радовима дилетаната и митомана уместо на радовима Стојана Новаковића и Јована Цвијића. Критикује неагилност конзула, корумпираност и неспособност, али и истрајност многих староседелаца угледних људи који су то платили главом. Тодоровић слика стање у Скопљу, Велесу, Ђевђелији, Битољу, Тетову, Охриду, Ресену, Дојрану, Водену, Серу, Призрену, Приштини. Бележи да је број српских школа од 1819. растао, стално и непрекидно све до појаве Егзархије. „Ту наједном настаје прелом. Напаст је за српске школе била двогуба, с једне стране навала Егзархије, с друге стране наше очигледно напуштање земљишта... Ми смо отуда отишли не као побеђени и потиснути од Бугара, већ смо се уклонили добровољно... Толико смо били опијени и занесени идејом братства и словенске заједнице да смо постали потпуно неосетљиви према кидању свог сопственог меса.” Тодоровић нотира да су многи, оставши без потпоре Србије, пришли Бугарима, као нпр. Ђорђе Милетић, рођени брат Светозаров, бивши српски учитељ у Велесу. „Последњи удар нашим школама у Старој Србији нанело је наше последње српско-турско ратовање од 1876–1879. године. До пред рат ипак се било задржало у Старој Србији до шездесет наших школа. И што је главно, те су школе махом издржавале саме њине тамошње општине, а ми одовуд давали смо само неку малу помоћ учитељима, док сад ваља одовуд давати све. После ових ратова једва је било остало двајестак школа српских па и оне су махом биле ограничене на ужу Стару Србију: На Призрен, Косово и околину.” Он даје и једну важну претходну напомену за сам назив: „Под Старом Србијом ја подразумевам све оне земље у Турској, које су улазиле у састав Душанове Србије. Назив Македонија у данашњем обиму своје, новијег је порекла и постао је злоупотребом Бугара.”⁸

Јован М. Јовановић, дипломата и министар, пише да су Бугари 1896. у градовима стајали добро, али не и у селима. „Бугари наслућују да се просветом не може за кратко време много учинити, и за то спремају револуцију. Срби опет иду на дуг рок, виде да без опште борбе не може извести снажење српске народности и ширење велике српске мисли за сједињење са Србијом свега српског раскиданог народа.” И Јовановић, полут Тодоровића, упоређује квалитет двеју пропаганди и упозорава на потпуну непоузданост и претеривања код неких националних пропагандиста, нпр. С. Голчевића (1890) са српске и В. Кичева (1900) са бугарске стране, али и на могуће забуне које могу изазвати грчки, немачки, руски или француски савремени извори. Такође када је след потеза српске владе у питању, стратегија и тактика, сарадња и спорови са

8 Пера Тодоровић, *Српска ствар у Старој Србији. Успомене на Краља Милана*, (приредила др Латинка Перовић) Београд, 1997, 25–44.

код неких националних пропагандиста, нпр. С. Голчевића (1890) са српске и В. Кичева (1900) са бугарске стране, али и на могуће забуне које могу изазвати грчки, немачки, руски или француски савремени извори. Такође када је след потеза српске владе у питању, стратегија и тактика, сарадња и спорови са бугарском и грчком страном, дакле све оно што је могло имати последице и на просветну политику, прегледно су изложени у његовом раду.⁹

Један други писац и савременик Тихомир Р. Ђорђевић, који се такође бави анализом двеју пропаганди и њиховим последицама, даје обиље материјала који осветљава контекст. Ђорђевић пише веома детаљно о последицама трајања српског средњовековља у Македонији још дуго после доласка турске владавине. Такође прегледно износи оно што разликује етносе тог простора: друштвена организација, облици упражњавања верског живота (слава), језик, морфологија гласова, дијалекти, читостоћа (занимљива је опаска да је најчешћи говор био код словенских муслимана), споменици културе (зидани и писани) и њихова распрострањеност, правци и земље исељавања становништва после великих политичких потреса, насељавање и деловање у земље у које су доселили, народна усмена књижевност, са фреквенцијом и бројем топонима и историјских личности и др.¹⁰

У делу о морфологији језика наводи речи Прванова, писца бугарског буквара из 1872. године за потребе школа у Македонији – да је он у функцији да се „наша македонска браћа одуче од српског изговарања бугарских речи”.¹¹ Простор за коментар о просветној, културној и пропагандној политици свакако отварају коментари о одликама формирања збирки народне поезије објављиваних у Софији, Петрограду и другим местима, те реаговања осетљивих бугарских патриота (К. Шапкарева, нпр.) на необазриво штампање песама које помињу српску традицију и личности на македонском простору (од професора П. Драганова).¹² Код Ђорђевића такође постају компаративна анализа српских и бугарских збирки народне поезије настале на тлу Македоније: заступљеност мотива, догађаја који су предмет певања, места и манастира, историјских личности, народних имена, језик певања.

Македонски, као део „Источног питања”, деценијски је предмет интересовања политике и науке у свету. О контексту су се спорила многа научна пера, претензије на прото-нацију (словенско становништво) као властити супстрат исказивале су српска, бугарска и најмлађа македонска нација. Простор, будући да су му границе најчешће биле у магловитим визијама, својата се у „целости” или ограничен „потоњим вековима” после „пропасти”. То је вероватно утицало на аутора да га сужава и даје у назнакама. То је, како смо изложили претходно, можда ишло и на уштрб одређивања сразмере важности удбеника на процесе националних интеграција и уопште социјализације.

9 Јован М. Јовановић, *Јужна Србија, Од краја XVIII века до ослобођења*, Геца Кон, Београд, 1938, (репринт 1990).

10 Т. R. Georgevitch, *Macedonia*, London, George Allen Unwin, Ltd. 1918; Т. R. Georgevitch, *La Macedoine*, Paris, Bernard Grasset, 1919; Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929 (репринт 1990).

11 Ibid (српско издање), 154.

12 Ibid, 170–182.

На крају овог размишљања с поводом, наша знатижеља је била ускраћена за извесне квантитативне анализе удбеника српске стране на исти онакав начин како је то аутор урадио за бугарске. Свесни смо да му обележје малих српских удбеника (од којих смо и сами за ову прилику прегледали једну десетину) није ишао на руку, али ипак...